

Art Instructors and Democracy Conscious in terms of Art Education in Turkey*

Türkiye’de Sanat Eğitimsi ve Sanat Eğitimi Bağlamında Demokrasi Bilinci †

Armağan Konak, Mehmet Akif Ersoy University, akonak@mehmetakif.edu.tr
Ümran Bulut, Marmara University, umranbulut@gmail.com

Abstract. The aim of the study is to investigate how the democratic conscious is enhanced in Visual Arts Classes (1-8th Grades) and how the Curricula is combined with visual art education in Turkey. The lack of any previous studies in this field shows the importance of this study. The Case Study Method, which is based on Qualitative Data, was used in this study. The document review method was used for data analysis. Literature review was also made for the purpose of the study, and the data obtained are given below in brief. Democracy may be realized in societies where educated individuals live. For this reason, the development of a democratic conscious may only be obtained with educational programs, and by providing the environment for children to meet each other in a common ground to solve the problems of their classrooms or the society, respect opposite ideas, use their abilities for the targets of the group, and leave aside their personal interests for the integrity of the group. In this respect, visual arts classes are important because students find the opportunity of structuring their knowledge in a comfortable manner. It is recommended that visual arts classes are made to become more didactic to make students acquire skills like revealing their creativity skills, gain critical thinking skills, problem solving skills, caring for personal and social values, etc. It is also recommended to make visual arts classes to become more educational to make students acquire democratic conscious.

Keywords: Art education, visual art classes, democracy education, democtic consciousness

Öz. Araştırmanın amacı, Türkiye’de görsel sanatlar eğitimi aracılığı ile demokratik bilincin geliştirilmesinin görsel sanatlar dersi (1-8. sınıf) öğretim programlarında nasıl yer aldığını ortaya koymaktır. Ayrıca, bu alanda yapılmış çalışmanın olmaması bu araştırmanın önemini ortaya koymaktadır. Bu çalışmada nitel verilere dayalı olarak durum araştırması yapılmıştır. Veri analizi olarak doküman incelemesine başvurulmuştur. Araştırmanın amacı doğrultusunda literatür taramasına başvurulmuş, elde edilen bilgiler aktarılmıştır. Demokrasi, eğitilmiş bireylerin yer aldığı toplumlarda hayat bulabilir. Bu nedenle, demokratik bilincin gelişiminde öğretim programlarında, çocukların okulda toplum veya sınıf sorunlarına ortak paydada buluşup çözüm bulmalarına, karşıt fikirlere saygı duymalarına, yeteneklerini grup amaçları doğrultusunda kullanmalarına ve grubun bütünlüğü için kişisel çıkarlarını bir kenara bırakmaları ile olanaklı olabilir. Bu açıdan, öğrencinin bilgiyi rahatça yapılandırma olanağı bulunduğu görsel sanatlar dersi önem taşımaktadır. Öğrenciye, yaratıcılığını ortaya koyma, kendini ifade etme, eleştirel düşünme, problem çözme, kişisel ve sosyal değerlere önem verme vb. becerileri kazandırması bakımından, görsel sanatlar dersi demokratik bilincin öğrenciye kazandırılmasında eğitsel hale getirilmesi önerilir.

Anahtar Sözcükler: Sanat eğitimi, görsel sanatlar dersi, demokrasi eğitimi, demokratik bilinç

SUMMARY

*This paper is based on a PhD study titled “The Effect Of The In-Class Activities In 6th Grade Visual Arts Lesson On Students' Democratic Attitudes”.

†Bu makale, “İlköğretim 6. Sınıf Görsel Sanatlar Eğitimi Ders İçi Etkinliklerinin Öğrencilerin Demokratik Tutumlarına Etkisi” adlı doktora tezinden üretilmiştir.

Purpose and Significance

In the 21st century, the purpose of education can be defined as developing an individual's mind, behavior and emotions and directing him/her to humanitarian goals. Towards this goal; it is desirable to reach a society consisting of individuals who are tolerant, law-abiding, respectful for the values of the society in which they live. In fact, there is a need for individuals with a democratic consciousness.

Democracy can spring to life in communities consisting of educated individuals. In this context, a democracy without education is unthinkable. For this reason, the development of democratic consciousness can be achieved by encouraging children to find solutions to intra-class or social problems in curricula, meeting on a common ground in the school environment, respecting opposing ideas, tolerating them, using their abilities in line with the group goals, and leaving their personal interests for group integrity. However, these qualities we mention are not acquired inherently, so they need to be learned.

In the teaching of tolerance culture, values and democratic consciousness, the classroom environment, which is also a living space for children, seems important. For the class environment to embrace all these values; firstly, the teacher, whom the students see as a role model has a great responsibility. So, the teacher is expected to have a democratic awareness. It is important that the curricula to be applied in the class be prepared in this direction in order to have the student acquire a democratic awareness. Therefore, the visual arts course, in which the student has the ability to construct knowledge freely, is important. It is suggested that the visual arts course should be made educational in order to bring students in democratic consciousness in terms of acquiring the skills of expressing creativity, self-expression, critical thinking, problem solving, giving importance to personal and social values.

Method

The Case Study Method, which is based on Qualitative Data, was used in this study. The document review method was used for data analysis. Literature review was also made for the purpose of the study, and the data obtained are given below in brief.

Results

When we examine the educational programs implemented in Turkey, we see that Human Rights and Democracy topics have been taught as Democracy and Human Rights, which is a compulsory elective course, since 1999-2000 at the high school level. In primary education, these topics are included in the 7th and 8th grade Citizenship and Human Rights Education (CHRE) courses since 1997-1998 academic year. Following the removal of the CHRE course in the 2005-2006 school year, teaching of these topics took place in the courses of "Social Studies", "Life Science" and "History of Turkish Revolution and Atatürkism".

When the Visual Arts Course Program for 1st-8th graders is examined, we see, under the section of learning visual arts culture, that the acquisitions of "respects the difference in likes", "realizes that likes can change depending on time, education, culture, etc.", "adds to his/her value system that the criteria of the concept of beauty may vary according to cultures" and "recognizes the differences between people". However, if we will look at the visual arts curriculum in Turkey, which aims to gain students the skills such as self-expression, critical thinking, communication through art, problem solving, giving importance to personal and social values, and aesthetic awareness, we can see that there is no basic skill directly aims at improving the student's democratic awareness.

When the curriculum and guide of Primary Education Arts Activities Course, which is an elective arts course in Turkey, are examined; it is seen that the vision of the program is seen to be defined as the training of individuals who adopts Atatürk's principles and reforms, are equipped with democratic values, respectful for human rights, sensitive to the environment they are living, creative, productive, critically thinking, who can express themselves in a versatile way, have aesthetic sensitivity (Arts Activities Course Program). The basic skills of the program include the development of the student's democratic thinking skills. Through theater and drama, it is aimed to develop the students' democratic thinking skills. In addition, it is expected that the teacher create and shape the activities according to the level of readiness of the students and exhibit a democratic attitude.

During the course of the lesson, it is emphasized that giving priority to meeting, harmony and trust activities carries importance in order to establish a democratic environment and enable the students socialize with each other while stressing that the activities should be shaped, developed and concluded according to the responses to be given by the group as the art activities course mostly consists of intra-group activities.

Democratic thinking is also seen to take place among the basic skills of the activities of "Express your feelings" in 3rd grade, "I am telling myths" in 6th grade, and "the Ears of Midas" in 7th grade.

Discussion and Conclusion

The lack of work on the development of democratic consciousness in art education makes this research important. In this respect, some important points have been identified and discussed within the scope of the findings. As it is known, channeling students into thinking and research constitutes the essence of democratic education (Büyükkaragöz, 1999). In this respect, teachers have great responsibilities in teaching human rights and democracy concepts; because, it is important for teachers to exhibit democratic behaviors in the classroom environment in the first place. However, in the study of Başaran (2006), as a result of the student survey; students think that their teachers do not completely have the democratic personality traits. When we look at it from this point of view, we can say that the classroom is also a living space for students. So, the behaviors of the teacher that students see as a role model are of great importance. To examine the issue from the point of education faculty programs, where teachers are trained, it is observed that no training on Human Rights and Democracy course is given in the departments other than Social Sciences Teaching and Classroom Teaching Departments in Turkey.

When we consider the matter in terms of the Visual Arts Course Program in Turkey, it is seen that there is no basic skill for improving the student's democratic consciousness. However, it seems that among the general purposes of democratic education programs are tolerance and the teaching of the belief that truth can be achieved through free thinking and debate. In this context, it meets on a common ground with the art education; because, in the essence of art education is the realization of designs through tolerance, free thinking and discussion. It is emphasized that giving priority to meeting, harmony and trust activities carries importance in order to establish a democratic environment and enable the students socialize with each other while stressing that the activities should be shaped, developed and concluded according to the responses to be given by the group as the art activities course in Turkey, which is an elective arts course, mostly consists of intra-group activities. In this context, the teacher should offer all the students in the smaller or bigger groups with an opportunity to express themselves in a freeway, pay attention to those who try to come into prominence or who remain in the background and to democratic participation of all the students.

GİRİŞ

21. yüzyılda, eğitimin amacı bireyin aklını, duygularını davranışlarını geliştirmek ve onu insanî hedeflere yöneltmek olarak tanımlanabilir. Bu hedef doğrultusunda; hoşgörülü, yaşadığı toplumun değerlerine ve hukuka saygılı bireylerden oluşmuş bir topluma ulaşılma istenmektedir. Yani özünde, demokrasi bilincini kavramış, eleştirel düşünme yetisine sahip bireylere gereksinim duyulmaktadır. Bu çerçevede, kendine ait değerler bütünü ve kendi toplumsal gelişimi doğrultusunda belirlemiş olduğu genel amaçları bulunmaktadır. Türk Milli Eğitim Sisteminin Genel amaçlarına bakıldığında, birinci sırayı; Atatürk inkılap ve ilkelerine ve Anayasada ifadesini bulan Atatürk milliyetçiliğine bağlı; Türk Milletinin milli, ahlaki, insani, manevi ve kültürel değerlerini benimseyen, koruyan ve geliştiren; ailesini, vatanını, milletini seven ve daima yüceltmeye çalışan, insan haklarına ve Anayasasının başlangıcındaki temel ilkelere dayanan demokratik, laik ve sosyal bir hukuk Devleti olan Türkiye Cumhuriyetine karşı görev ve sorumluluklarını bilen ve bunları davranış haline getirmiş yurttaşlar yetiştirmenin aldığı bilinmektedir (Milli Eğitim Temel Kanunu).

Bu çalışmada vurgulanmak istenen, toplum düzeninin gerçekleşmesinde önemli bir yere sahip olan demokrasi eğitimine, aşağıda yer verilen, Türk Milli Eğitiminin Temel İlkelerinin 11 Maddesi ile açıklık getirilmiştir.

Madde 11 - (Değişik: 16/6/1983 - 2842/3 md.)

Güçlü ve istikrarlı, hür ve demokratik bir toplum düzeninin gerçekleşmesi ve devamı için yurttaşların sahip olmaları gereken demokrasi bilincinin, yurt yönetimine ait bilgi, anlayış ve davranışlarla sorumluluk duygusunun ve manevi değerlere saygının, her türlü eğitim çalışmalarında öğrencilere kazandırılıp geliştirilmesine çalışılır; ancak, eğitim kurumlarında Anayasada ifadesini bulan Atatürk milliyetçiliğine aykırı siyasi ve ideolojik telkinler yapılmasına ve bu nitelikteki günlük siyasi olay ve tartışmalara karışılmasına hiçbir şekilde meydan verilmaz (Milli Eğitim Temel Kanunu).

Yukarıda yer verilen maddede, Atatürk milliyetçiliğine aykırı siyasi ve ideolojik telkinler dışında, demokrasi bilincinin her türlü eğitim çalışmalarında öğrencilere kazandırılıp geliştirilmesine çalışıldığı belirtilmektedir.

Ancak; söz konusu bu vasıflar doğuştan gelmemekte, dolayısı ile öğrenilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda; hoşgörü kültürü, değerler eğitimi ve demokratik bilincin öğretilmesinde, çocuklar için, aynı zamanda, yaşam alanı olan sınıf ortamı önemli görülmektedir.

Sınıf ortamının tüm bu değerleri kapsamaları için, öncelikle, öğrencinin, rol model aldığı, öğretmene büyük sorumluluk düşmektedir. Dolayısı ile, öğretmenin demokratik bilince sahip olması beklenmelidir. Sınıfta uygulanacak olan eğitim programlarının da bu doğrultuda hazırlanması demokratik bilinci kazandırılmasında önemlidir.

Demokrasi Eğitimi

Hızlı gelişen toplumlarda her şey birbirine karışır. Doğru ile yanlış, haklı ile haksız, iyi ile kötü, hatta güzel ile çirkin, hızlı değişme dönemlerinde çoğunlukla birbirlerinden kesin çizgilerle ayrılamaz. Çünkü toplumun bütün değerleri, inançları, insan ilişkileri, kurumları değişmektedir. Oysa yukarıda sıralanan kavramlar, genellikle “değer yargısı” denilen ve büyük ölçüde toplumsal bilince bağlı ifadelerdir. Değişme dönemlerinde en çok etkilenen öğelerin bu “değer yargıları” olduğu gözlenmektedir (Kongar, 2008). Değişme dönemlerindeki belirsizlik ve kargaşa içinde demokratik bilincin korunması ve geliştirilmesi büyük önem arz etmektedir. Demokratik bilincin gelişimi ise; söz hakkı ile doğru orantı sayılabilir.

Ranciére (1995)'e göre, bütün canlılar içinde sadece insanoğlu dile sahiptir. Elbette ki, hayvanlar da dil aracılığı ile acı ve arzularını ifade edebilmektedir. Ancak, insanoğlundaki söz hakkı, onların, gerekli olanı savunmalarını ve rahatsız edici olanları sorgulamalarına olanak tanımaktadır. Bu durum insanoğluna has olup onu hayvanlardan ayırıştıran bir özelliktir. Sadece insan, iyi ve kötüyü, haklı ile haksızı ayırabilecek duygu yetilerine sahiptir.

Hansotte (2005), Ranciére'in bu düşünceler ile insanı 'politik hayvan' olarak tanımladığını söylemektedir. Yani, burada bahsi geçen söz hakkı ile insan kendi özgür iradesi aracılığı ile kendini

anlatma, haklı ve haksız eleştirebilme olanağı elde edebilmektedir. Sorgulama ve eleştirebilme yetisinin gelişiminde bireyin nasıl eğitilmesi gerektiği büyük önem taşımaktadır.

Günümüzde psikanaliz, Lacan'ın çalışmalarının arkasından, hayvana pek yakın olan insan yavrusunun nasıl bir 'küçük insan' olduğunu göstermektedir. Küçük insan, yeteneklerinin, kalıtım yoluyla değil sosyal biçimde, birbirine eklene eklene ilerleyişi sonunda, ruhsal bakımdan vaktinden önce doğmuştur; gelişmiş bireyin yetenekleriyle karşılaştırılamayacak tepki güçleri ile donanmıştır. O, 'insanlığa aday' biridir ve yeteneklerini çocukluk ve bütün bir sosyal yaşam boyunca özümseyerek insanlaştırmak zorundadır (Tanilli, 2004).

Tanilli (2004)'nin aktarımı ile yaban çocuklar olayı bu bakımdan ilgi çekicidir. 19. Yüzyılın başlarında, 1920 yılında Hindistan'da, J. İtard'ın bulup gözlemlendiği, bir kurt ininde iki kız çocuğu, Amala ve Kamala bulunmuştur. Kendilerini evlat edinmiş olan babaları, onların, tavukları arkasından dört ayak koştuklarını, leşle beslendiklerini, gündüz gölgede sinmiş olarak kaldıklarını, geceleyin uluyarak harekete geçtiklerini ya da dişi kurtlar gibi çabuk çabuk soluduklarını, insanlaşmış değil 'kurtlaşmış' olduklarını belirtmiştir. Sekiz yaşında bulunan Amala on dokuz yaşına kadar yaşamıştır. Bu süre içinde ayağa kalkıp ağır ağır yürümesini, birkaç İngilizce kelime ve kimi ev işlerini öğrenebilmiştir. Bunun nedeni, sekiz yaşında, beyinin, ilk yıllardaki o büyük esnekliğine sahip olmamasıdır. Bulduğunda iki yaşında olan Kamala ise yeniden insanlaşmada çok daha iyi durumdadır, ancak erken ölmüştür. Bu olaydan da anlaşılacağı üzere, aslında ruhsal olarak insan olmak, doğanın bir verisi değil sosyal bir kazanımdır.

Quentel (1995), etimolojiye uygun olarak bireyin eğitilmesi, belirli bir sosyal çerçeve içinde, sahip olduğu birikimi sergileme olanağı tanınarak, gelecek nesli şu an içinde bulunduğu durumdan daha ileriye götürmek olarak tanımaktadır. Böylelikle sosyal değişimler çerçevesinde eğitilen birey içinde bulunduğu topluma katılma ve katkıda bulunma imkanı bulacaktır. Bu bağlamda, birey, sosyal gelişim süreci içinde, çocukluktan başlayarak hangi davranışının hangi sonuçları doğuracağı ve hangi sonuçların kendi davranışlarından kaynaklandığının, hangilerinin kendi davranışları ile bağlantısız olduğu konusunda tutarlı beklentiler geliştirmektedir (Yeşilyaprak, 2004).

Tanilli (2006)'ye göre, demokrasi kırılğan bir yapıya sahiptir ve onu kabul etmiş ülkenin halkından çok şey bekler. Demokrasinin temelini, yurtseverlik, hoşgörü anlayışı, hukuka saygı gibi insan vasıfları oluşturur. Söz konusu bu vasıflar, doğuştan gelmemekte, dolayısı ile öğrenilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, eğitimsiz bir demokrasi düşünülemez.

Demokrasi, yalnızca hukuksal yönden bir yapılanma biçimi değildir. Özünde eşit katılımı ve insana saygıyı barındıran bir yönetim biçimidir. Bu ilkelerin ön planda tutulduğu yaşama demokratik yaşam denilmektedir. Bu ilkelerin yaşayabilmesi, bireylerin kendi davranışlarında yer bulmasına bağlıdır. Demokratik davranışlar ise, yaşam boyu eğitim sürecinde yaşayarak kazanılabilir (Üstün ve Yılmaz, 2008).

Cumhuriyet döneminde, öğretim kurumlarının en önemli görevlerinden birisi, vatandaşa yeni devletin işleminde ve demokratikleşmesinde gerekli olan bilgileri öğretmesidir. İşte demokrasi eğitimi için Atatürk, bizzat kendisi, vatandaş için Medeni Bilgiler kitabını yazmış, tüm orta öğretim kurumlarında okutulmuş ve yurttaşlara sunulmuştur. Bu kitapta demokrasi kavramı ve tarihsel gelişimi, demokratik ulus ve yurt kavramları, Türk Ulusu ve Türk Yurdu kavramları tanımlanmış, ekonomik demokrasinin önemi vurgulanmış, temel insan ve yurttaş hak ve özgürlükleri açıklanmış, demokrasiye ters düşen akımların eleştirisi yapılmıştır (Tezcan, 2001).

Günümüz toplumu da aynı şekilde; hürriyet ve özgür irade, çoğulculuk, çok seçenekli seçim, karara katılma, tartışma, uzlaşma, hoşgörü, insan haklarına saygı ve sorumluluk bilincine sahip, yani demokratik bilinci benimsemiş bireylere ihtiyaç duyulması güncelliğini korumaktadır.

Bütün bu istendik davranışların geliştirilmesinde eğitimin tüm basamaklarında bireyin demokratik anlayışı içselleştirmesine yardımcı olacak program ve uygulamalara yer verilmesi uygun olacaktır. Türkiye'de 4. Milli Eğitim Şurasında konuya ilişkin görüşler şu şekilde ifade edilmiştir:

Gerçek bir demokrasinin güvencesi ruhlarda ve vicdanlardadır. Bu nedenle Türkiye'de demokrasinin gelişmesi ve kökleşmesi için çocuklarımıza ve halkımıza demokratik davranışların ve demokrasi inancının kazandırılması gerekir. Bu Türkiye Cumhuriyetinin yaşamsal bir sorunudur. Nitekim, 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu'nda demokrasi eğitimi Türk Milli

Eğitiminin temel ilkelerinden biri olarak belirlenmiştir. Demokrasi adı altında bağımsız bir dersin olmamasına rağmen çeşitli derslerde değişik üniteler içinde demokrasiye ilişkin temel bilgi ve beceriler öğrencilere kazandırılmaya çalışılmaktadır (alıntıl原因 Ada, Baysal, 2010, Miser,1991).

Eğitim, kişinin aklını, duygularını, davranışlarını geliştirmek ve onu insanî hedeflere yöneltmektir. Çocuktan sadece zeki bir insan yaratmak değil; doğuştan gelen bütün yetenekleri açılıp serpilmiş, yeni yetenekler kazanmış, karşılaştığı yeni durumlara uyum sağlayabilen, kendini değiştirmesini ve düzeltmesini bilen dengeli bir kişilik geliştirmektir. Yani özetle, Tanilli (2004)'nin de belirtmiş olduğu gibi, eğitim bir insan yaratmaktır. Bütün değerleriyle demokrasiye inananların eğitim kavramından anladıkları da bu olmalıdır ve eğitim bir temel 'insan hakkı'dır.

Demokrasi ile eğitim arasındaki ilişkinin ilk olarak J. Dewey tarafından 1916 yılında yayınlanan Demokrasi ve Eğitim adlı eserinde ele alınmıştır. Dewey'e göre eğitimde, bireyin yaşam biçimine yön verilmesi ve buna dönük yöntemlerin kullanılması gerekmektedir (Kaldırım, 2005).

Demokrasiyi siyasal ve toplumsal boyutlarıyla yaşama geçirmenin, olağan bir yaşam biçimine dönüştürmenin ve yaşatmanın insan haklarına saygıyı pekiştirmekten geçtiği, geçeceği açıktır. İnsan haklarına saygının ise, soyut söylemlerle, salt belgelere geçirmekle "kendiliğinden" gerçekleşmeyeceği tartışmasızdır. Gerçekten de, insan haklarına, ancak bu hakları herkes bilir ve tanır, ardından da onları kullanma ve koruma bilincine varırsa saygı gösterilecektir. Bu bilgi ise, ne doğuştan gelir ne de kendiliğinden kazanılır. İnsan haklarının bilinmesi için öğretim ve eğitim zorunludur (Gülmez, 1994).

Ballion (1998)'a göre, demokrasi sadece özne olan birey aracılığı ile isteğe bağlı olarak toplumsal kuralların oluşturulması değil, aynı zamanda beraber yaşama düzenini oluşturmaktır. Okulda demokrasi, farklı uygulama ve eğitim şekilleri ile gerçekleştirilebilir. Bu amaç, eğitim programlarının içeriğine dahil edilebilir.

Eğitimin temel kurumu olan okul, toplumun bir modeli olarak kendi kendini yöneten gerçek bir toplum olmalıdır. Küçük bir toplum olan okul, toplumsal yaşamı kendi içerisinde uygulayarak demokrasinin yaşanmasına ve yaşatılmasına ön ayak olmalıdır (Bakır, 2011).

Eğitimin demokratikleşmesi için okulun amaç, yapı ve işlevlerinin ürünü olarak öğrettikleri; insanın öğrenme, düşünme ve davranma özgürlüklerini en az düzeyde sınırlamalıdır. Bunun için, çok genel olarak eğitim programları insan zihninde tortu bırakan öğrenmelerden çok yeni öğrenmelere, düşünmeye ve bağımsız davranmaya imkân veren, bilişsel üretimi yüksek öğrenmeleri içermelidir. Aslında, özgürlük, insan davranışlarının niteliğidir ve yaşanarak öğrenilir. Özgür insan, kendi davranışlarını kendi kararı ile yapan insandır. Karar vermek ise alternatifler arasında seçim yapmaktır. Öğrencinin yaşayarak özgürlüğünü öğrenmesi, kendi davranışlarında karar seçenekleri ile karşılaşması ve karar verme pratiği yapmasına bağlıdır. Ayrıca her öğrencinin, özgürlük kavramını; sınırları ile zihinsel, duygusal ve psiko-motor alanlarda uygulamalarını değerlendirme düzeyine kadar varan çeşitli düzeylerde öğrenmesi gerekir. Eğitimin demokratikleştirilmesi bu tür öğrenmelere programda yer verilmesi ile mümkün olabilir (Bilgen, 1994).

Eğitim programlarında, eğitsel amaçlı, organize, maksatlı yaşantılar öğrenmenin yanı sıra bireyin sosyal gelişimin de önemli ölçüde etkilemektedir. Dewey (1961), bu yaşantıların bir sosyal çalışma ortamında olduğu gibi, insanlar arası sosyal ilişkilerde de aynı işleve sahip olduğunu belirtmektedir.

Bilindiği gibi, demokrasi kültürünün temelinde, "kendime istediğim özgürlükleri başkasına da tanımak gereklidir" anlayışı yatmaktadır. Demokrasi kültürünün bireylere kazandırılmasında, aileden başlamak üzere, okullara ve kitle iletişim araçlarına önemli yere sahiptir. Demokrasiye ilişkin olarak edinilen bilgilerin davranışa dönüştürülmesi önemli bir problemdir. Aile, okul ve çevredeki demokratik davranış örneklerinin çoğalması, yeni yetişen nesillerin demokrasiye ilişkin ortak edindikleri bilgilerin davranışa dönüşmesini kolaylaştıracaktır.

Demokratik kültür oluşturmada etkili katkısı olabileceği düşünülen okulun demokratik yaşamın boy verdiği bir yaşam alanı oluşturmasına bağlıdır. Eğer çocuklar gelecekte demokratik yurttaşlar olarak, toplumda etkin görevler alacaklarsa, demokrasinin gerektirdiği bilgi, beceri ve tutumları okulda yaşayarak öğrenmelidirler (Farrel, 1998).

Bilen (1994)'e göre, demokrasinin eğitim kurumlarında bir yaşam biçimi olması; okul, yönetici, öğretmen, öğrenci ve çevre arasındaki ilişkinin insan haklarına ve demokrasi ilkelerine uygun olarak işlenmesiyle mümkündür.

Evrensel barış kültürü oluşturmak için insan hakları bilincinin eğitim yolu ile genç kuşaklara aktarılması gereklidir. Bu noktada amaçları ve araçları iyi tanımlanmış bir İnsan Hakları Eğitimi (İHE) ile sınıf ortamında istenen hedeflere ulaşılabildiği çeşitli çalışmalarda görülmüştür. İHE sadece insan hakları kavramıyla sınırlı değildir. İHE ile barış, adalet, sorumluluk ve katılımcı vatandaşlık, hukukun üstünlüğü gibi insan hakları kültürü ile ilişkili kavramların da aktarılması önem taşımaktadır. İHE hedefleri sadece birkaç dersle değil, programdaki tüm derslerle yakından ilişkilidir. Birleşmiş Devletler İnsan Hakları Eğitimi On Yılı Eylem Planı'nda yer aldığı şekliyle bu eğitimin hedeflerinde bazıları aşağıda aktarılmıştır (Çayır, 2003).

- İnsan haklarına ve temel özgürlüklere saygıyı güçlendirmek,
- İnsanlar ve uluslararası demokrasiyi, toplumsal adaleti, dayanışmayı ve dostluğu geliştirmek,
- Bireyleri etkin yurttaşlık konusunda güçlendirmek,
- Evrensel insan hakları değerlerine dayalı bir barış kültürü oluşturmak.

Bu hedefler, Birleşmiş Devletler (BM)'in üye ülkelere tavsiye doğrultusunda kurulan ve İHE konusunda Ulusal Eylem Planı hazırlayan Türkiye İnsan Hakları Eğitimi On Yılı Ulusal Komitesi'nin çalışmalarına da temel oluşturmaktadır. İnsan hakları ve demokrasi kültürünün gelişmesini sağlayacak bu hedeflere ulaşma açısından en önemli noktalardan biri, eğitimin sadece bilgilendirme boyutunda kalmaması gerekliliğidir (Çayır, 2003).

Demokratik değerlerin öğrenilmesi, bir ülkede uygulanan eğitimin demokrasiyi kurup sürdüreceği ilkelere dayalı olmasına bağlı olduğunu belirten Bilen (2006), Burton (1963)'ün söz konusu ilkeleri yardımıyla, öğrencilerin ulaşmasını istediği genel nitelikli hedefleri şu şekilde sıralamaktadır.

1. Bireye saygı eğitimin temeli olmalıdır, yani bireyin onuru ve değeri korunmalıdır.
2. Demokrasinin temeli olan grup psikolojisini yaratmak amacıyla bağımsız kişilikle, toplumsal varlık olma nitelikleri arasında sağlam bir denge kurulmalıdır.
3. Bireylere demokratik bilinç kazandırmak amacıyla hak, görev, yetki ve sorumluluk duygusu kazandırılmalıdır.
4. Grup etkinlikleri esneklik ilkesine göre düzenlenmeli, kişi grup baskısı altında demokrasinin gereği olan özgürlük duygusundan yoksun bırakılmamalıdır. Bu durum kararlılıkla esneklik ilkesinin mantıklı bir senteziyle insan yaşamının her aşamasına, özellikle sınıf etkinliklerine yansıtılmalıdır.
5. Birlikte düşünme ve ortak karara ulaşma demokrasinin gerekleri arasındadır. O halde grupla ortak karar alma gücü geliştirilmeli, bunun sağlanması durumunda çoğunluğun görüşü hareket noktasını oluşturmalıdır.

İnsan hakları ile demokrasi arasındaki birbirini tamamlayan bir bağ söz konusudur. Demokrasilerde, kişi toplum ilişkilerinin belirlenmesi sürecine halkın tamamı ile katılımı, azınlık haklarının saygılı bir çoğunluk yönetimi ile sağlanması, kişiye ait hak ve özgürlüklerin korunması, toplumun tüm üyelerine fırsat eşitliğinin sağlanması gibi ilkeleri içerir (Üste, 2007). Demokrasi ve insan hakları kavramları birbirine çok yakın, genellikle de doğrudan bağlantılı olduğu gözlenmektedir. Bir siyasal rejim olarak demokrasi, insan haklarının gerçekleştirildiği düzeni temsil etmektedir. Dolayısıyla, insan hakları demokrasilerin düşünsel temelini oluşturmaktadır. İnsan hakları düşüncesi nasıl ki, demokrasilerin düşünsel temelini oluşturmakta ve genel çerçevesini çizmekte ise, demokrasiler de insana ve insanlığa bağlı temel hakların gerçekleştirildiği ve güvence altına alındığı siyasal düzenleri ve yönetim biçimlerini simgelemektedir. İşte bu açılarından, her iki kavram birbirleri ile güçlü bir biçimde bağlıdırlar (Çeçen, 1995).

Freeman (2008) da insan hakları ve demokrasinin, tanım olarak birbirlerini destekledikleri veya ilişkili olduklarını belirtmektedir. Toplumun bir ferdi olan bireyin onuruna ve kişiliğine saygı gibi benzer değerler, hem insan haklarının hem de demokrasi eğitiminin temelini oluşturmaktadır. Bunu yanı sıra, demokratik eğitim, toplumsal değerleri ön planda tutarak toplumun bütün bireylerini, bütün farklılıklarına rağmen aynı ortak değer etrafında birleştirir.

Demokratik teamüllere göre yönetilen, demokrasi düşüncesinin egemen olduğu toplumda, eğitim, toplumun ilerlemesini sağlayacak bir araç konumundadır (Bakır, 2011).

Tarihsel açıdan bakıldığında da demokrasi ve insan haklarının ilerleyişi arasında paralellik görülmektedir. Bugün de durum farklı değildir. İnsan haklarının yeterince gelişemediği ve sık sık ihlal edildiği ülkelerde demokratik rejimin işlemediği ve gelişemediği görülmektedir. Demokrasinin uygulanmadığı ülkelerde insan hakları ihlalinin yoğunlaştığı bilinmektedir (Gündoğan ve Günay, 2004). Ayrıca yapılan araştırmalarda, bir ülkede eğitim seviyesi yükseldikçe o ülkede demokrasiyi koruma ve yaşatma şansının da arttığını görülmektedir (Büyükkaragöz, 1999).

İnsan haklarına ve özgürlüklere saygıyı geliştirmeyi hedefleyen bir eğitim ile ya da insan hakları eğitimi ile başkalarının hak ve özgürlüklerine saygı gösterip, aynı zamanda kendi hak ve özgürlüklerini kullanarak koruyabilen kuşaklar yetiştirilebilir. Bu doğrultuda BM başta olmak üzere pek çok uluslararası örgüt konuyu ele almıştır. İnsan hakları konusunda kamuoyunu aydınlatmak amacıyla BM broşürler, kitapçıklar, videokasetleri ve internet ortamında makaleler yayınladığı bilinmektedir. Ayrıca, gelişmekte olan ülkelerin demokratik yapılanma süreçlerine, anayasa hazırlama çalışmalarına katkıda bulunacak ve tüm ülkeler arasında teknik işbirliğini sağlayacak yardım programları uygulamaya konulmuştur (Kepenekçi, 2000).

Fakat, insan hakları uluslararası antlaşmalara, ulusal anayasalar, yasalar, parti ya da eğitim programına uydurulmakla kendiliğinden gerçekleşebilecek bir konuma sahip değildir (San, 2011, s.3). İnsan haklarının ortaya çıkması kadar, korunması ve geliştirilmesi de önem taşımaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi, kişilerde insan haklarına ilişkin bilinç ve duyarlıklar eğitim yoluyla kazandırılır. Eğitim, siyaset ve hukuk gibi yaptırım mekanizmalarına gerek kalmaksızın insan haklarının korunma ve geliştirilmesinde en önemli etkidir. Sevgi, saygı, hoşgörü gibi kavramlar eğitim yolu ile kazandırılır. Bu değerler de insan haklarının geliştirilmesine yardımcı olur. Bu durumda, eğitime, program ve sistem olarak insan haklarına ilişkin işlev yüklenmesi beklenir. Bu işlev, sistemde insan hakları eğitimi zorunlu kılmaktadır (Doğan, 2001).

İnsan Hakları Eğitimi, BM On Yıllık Eylem Planı ile İnsan Hakları Eğitimi Ulusal Planları Hazırlama Yönergesinde şöyle tanımlanmıştır: “İnsan Hakları Eğitimi; bilgi, yetenek, anlayış ve davranışlardan oluşan evrensel bir insan hakları kültürü aşılıp yerleştirmeyi amaçlayan, bilgilendirme ve eğitim etkinliklerinin tümüdür” (Gülmez, 2001).

İnsan Hakları Eğitimine, sadece insan haklarının öğretimi değil, aynı zamanda, insan hakları ile ilgili değerleri aktarma ve belli davranış biçimleri oluşturma dâhildir. Etkili bir İnsan Hakları Eğitimi sürecinde, uluslararası düzenlemeler hakkında bilgi verilmesi, ulusal, bölgesel ve uluslararası düzeyde insan haklarının korunması ve insan hakları ihlallerinin önlenmesi ile ilgili çabalarının aktarılması önemlidir. İşte bu nedenle, İnsan Hakları Eğitimi, yalnızca insan hakları ile ilgili ilkelerin öğretilmesi değildir. Aynı zamanda insan haklarının anlaşılmasını engelleyen etmenlerin ortadan kaldırılması yollarını da göstermeye çalışır (Kepenekçi, 2000).

İnsan Hakları Eğitimi Türkiye Programı'nda (1998-2007), insan hakları eğitiminin, kişinin yalnızca kendi haklarını değil, diğer bütün insanların haklarını da kapsayan, insan haklarını korumayı içtenlikle isteyen, yüz yüze gelinen durumlarda bu hakların nasıl uygulanabileceğini bilen ve bu bilgileri davranışlara dönüştürebilen bireyler yetiştirmeyi amaçlaması gerektiği belirtilmiştir (Erbay ve Tuncay, 2010).

Bu bağlamda, İnsan Hakları Eğitimi ile ortak paydada birleşen Demokrasi eğitiminin temel amacı, demokratik davranışları kazandırmaktır. Ancak bunun başarılması için özünde bir tutum değiştirilmesi gerekir (Şimşek, 2000). Demokratik eğitim programlarının genel amaçları; eşitlik, katılım, kararların tartışma ve oylama ile alınması, hedeflerin gerçekleşmesinde şiddet yönteminin kesinlikle reddi, hoşgörü, gerçeğe özgür düşünce ve tartışma yoluyla varılabileceği inancı, siyasal çoğulculuk gibi ilkelerin öğretilmesi üzerine kuruludur. Demokrasi eğitimi, bu ilkelerin davranışa dönüştürülmesi sürecini kapsamaktadır.

Özünde demokrasi eğitiminin amacı, ben merkezli düşünmeyen, kendisiyle ve diğer insanlarla barışık, başkalarının haklarına ve inançlarına saygılı; sosyal hukuk devletini benimsemiş, ödev ve sorumluluklarını bilen; Atatürk ilke ve inkılâplarının özünü kavramış ve benimsemiş; Türk kültürünün değerlerini özümsemiş, başka kültürlerle karşı hoşgörülü;

karşısındakiyle iletişim kurabilen; çevre koruma bilincine sahip vatandaşlar yetiştirmektir (Erdem, 2006).

Sanat Eğitimi ve Sanat Eğitimi Bağlamında Demokrasi Bilinci

Bilindiği gibi, öğrencileri düşünmeye, araştırmaya yöneltmek, demokratik eğitimin özünü oluşturmaktadır (Büyükkaragöz, 1999). Bu doğrultuda insan hakları ve demokrasi kavramlarının öğretilmesinde öğretmenlere büyük sorumluluklar düşmektedir. Çünkü, en başta öğretmenlerin sınıf ortamında demokratik davranışlar sergilemeleri önem taşımaktadır. Ancak, Başaran (2006)'ın çalışmasında, gerçekleştirilen öğrenci anketinin sonucunda, öğrenciler, öğretmenlerinin demokratik kişilik özelliklerine tam olarak sahip olmadıklarını düşünmektedirler. Bu açıdan düşünüldüğünde, aslında, sınıf, öğrencinin aynı zamanda yaşam alanıdır. Dolayısı ile rol model olan öğretmenin davranışları büyük önem arz etmektedir. Konuya öğretmenlerin yetiştirildiği eğitim fakültelerinin programlarına bakarak değinilecek olursa, Türkiye'de Sosyal Bilgiler Öğretmenliği ve Sınıf Öğretmenliği Bölümleri dışındaki bölümlerde İnsan Hakları ve Demokrasi dersi hakkında her hangi bir eğitim verilmediği gözlenmektedir.

Bir diğer yandan konuya, Türkiye'de uygulanan eğitim programları bazında değinilecek olursa, İnsan Hakları ve Demokrasi konularının öğretimi, lise kademesinde 1999-2000 yılından itibaren zorunlu seçmeli ders olarak Demokrasi ve İnsan Hakları olarak gerçekleştirildiği görülmektedir. İlköğretim kademesinde ise 1997-98'den itibaren 7. ve 8. Sınıf Vatandaşlık ve İnsan Hakları Eğitimi (VİHE) dersi içinde yer almaktadır. VİHE dersinin 2005-2006'da kaldırılmasından sonra, bu konuların öğretimi "Sosyal Bilgiler", "Hayat Bilgisi" ve "T.C İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük" ders konuları içerisinde yer almıştır.

Öğrenciye, kendini ifade etme, eleştirel düşünme, sanat aracılığıyla iletişim kurma, problem çözme, kişisel ve sosyal değerlere önem verme, estetik bilinç kazanma vb. becerileri kazandırmayı hedefleyen Türkiye'deki Görsel Sanatlar Dersi Programı bazında bakılacak olursa, doğrudan, öğrencinin demokratik bilincini geliştirmeye yönelik temel bir becerinin yer almadığı görülmektedir. Oysa; demokratik eğitim programlarının genel amaçları arasında, hoşgörü, gerçeğe özgür düşünce ve tartışma yoluyla varılabileceği inancının öğretilmesi yer almaktadır. Bu bağlamda sanat eğitimi ile ortak paydada buluşmaktadır. Çünkü, sanat eğitiminin de özünde hoşgörü, özgür düşünce ve tartışma yolu ile tasarımların gerçekleştirilmesi yatar.

Bu doğrultuda, Türkiye'deki 1.-8. Sınıf Görsel Sanatlar Dersi Programı incelendiğinde, görsel sanat kültürü öğrenme alanı altında "beğenilerdeki farklılığa saygı duyar", "beğenilerin, zaman, eğitim, kültür vb. etkenlere göre değişebileceğini fark eder", "güzellik kavramının ölçütlerinin kültürlere göre farklılaşabileceğini değer sistemine katar" ve "kişiler arasındaki farklılıkları tanıır" kazanımları yer alsa da, ders programının temel becerileri arasında demokratik düşünme becerisinin yer almadığı görülmektedir.

Türkiye'de seçmeli sanat dersi olan, İlköğretim Sanat Etkinlikleri Dersi Programı ve Kılavuzu incelendiğinde, programın vizyonunun; sanat etkinlikleri programı yoluyla; Atatürk ilke ve inkılaplarını benimsemiş, demokratik değerlerle donanmış, insan haklarına saygılı, yaşadığı çevreye duyarlı, yaratıcı, üretken, eleştirel düşünebilen, kendini çok yönlü olarak ifade edebilen, sanatın insanın yaşamındaki yeri ve önemini kavramış, yaşamının her alanında sanatı bir gereksinim olarak hisseden, estetik duyarlılığa sahip bireyler yetiştirilmesi olarak tanımlandığı görülmektedir (Sanat Etkinlikleri Dersi Programı).

Programın temel becerileri arasında öğrencinin demokratik düşünme becerilerinin geliştirilmesi yer almaktadır. Tiyatro ve drama yolu ile öğrencinin demokratik düşünme becerilerinin geliştirilmesi hedeflenmektedir. Ayrıca, öğretmenin, etkinlikleri çevrenin ve öğrencilerinin hazır bulunuşluk düzeyine göre oluşturup şekillendirirken demokratik bir tavır sergilemesi beklenmektedir.

Ders işleniş sürecinde ise, sanat etkinlikleri dersinin çoğunlukla grup içerisinde gerçekleşen çalışmalardan oluştuğu dolayısı ile çalışmaların grubun vereceği tepkilere göre şekillenip geliştiği ve sonuçlandığı üzerinde durulurken, grubun birbiriyle kaynaşabilmesi için tanışma, uyum ve güven çalışmalarına öncelik verilmesinin demokratik bir ortamın oluşturulmasının önemi üzerinde durulmaktadır. Bu bağlamda, öğretmen oluşturulan küçük ya da büyük gruplardaki tüm

katılımcıların kendilerini ifade etmelerine olanaklar sağlamalı, katılımcılar arasında ön plana çıkmaya çalışan veya çok geri planda kalanlara dikkat etmeli, bütün katılımcıların demokratik olarak katılımına özen göstermelidir.

Ayrıca, aynı dersin etkinlik örnekleri arasında yer alan, 3. sınıf “Duygunu Anlat”, 6. sınıf “Efsaneler Anlatıyorum”, 7. sınıf “Midas’ın Kulakları” etkinliklerinin temel becerileri arasında demokratik düşünme yer aldığı görülmektedir.

YÖNTEM

Bu araştırmada nitel verilere dayalı olarak doküman incelemesine başvurulmuştur. Araştırmanın amacı doğrultusunda, Türkiye’de görsel sanatlar eğitimi aracılığı ile demokratik bilincin geliştirilmesinin görsel sanatlar dersi (1-8. Sınıf) öğretim programında nasıl yer aldığı belirlenmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda, görsel sanatlar dersi (1-8. Sınıf) öğretim programı ve konu ile ilgili olarak kaynak taraması yapılmış, elde edilen veriler incelenmiştir.

TARTIŞMA ve SONUÇ

Sanat eğitiminde demokratik bilincin geliştirilmesi üzerine yapılmış çalışmanın olmaması bu araştırmayı önemli kılmaktadır. Bu bağlamda, elde edilen bulgular çerçevesine bazı önemli noktalara tespit edilmiş ve tartışılmıştır.

Bilindiği gibi, öğrencileri düşünmeye, araştırmaya yöneltmek, demokratik eğitimin özünü oluşturmaktadır (Büyükkaragöz, 1999). Bu doğrultuda insan hakları ve demokrasi kavramlarının öğretilmesinde öğretmenlere büyük sorumluluklar düşmektedir. Çünkü, en başta öğretmenlerin sınıf ortamında demokratik davranışlar sergilemeleri önem taşımaktadır. Ancak, Başaran (2006)’ın çalışmasında, gerçekleştirilen öğrenci anketinin sonucunda, öğrenciler, öğretmenlerinin demokratik kişilik özelliklerine tam olarak sahip olmadıklarını düşünmektedirler. Bu açıdan düşünüldüğünde, aslında, sınıf, öğrencinin aynı zamanda yaşam alanıdır. Dolayısı ile rol model olan öğretmenin davranışları büyük önem arz etmektedir. Konuya öğretmenlerin yetiştirildiği eğitim fakültelerinin programlarına bakarak değinilecek olursa, Türkiye’de Sosyal Bilgiler Öğretmenliği ve Sınıf Öğretmenliği Bölümleri dışındaki bölümlerde İnsan Hakları ve Demokrasi dersi hakkında her hangi bir eğitim verilmediği gözlenmektedir.

Türkiye’deki Görsel Sanatlar Dersi Programı bazında bakıldığında, öğrencinin demokratik bilincini geliştirmeye yönelik temel bir becerinin yer almadığı görülmüştür. Oysa; demokratik eğitim programlarının genel amaçları arasında, hoşgörü, gerçeğe özgür düşünce ve tartışma yoluyla varılabileceği inancının öğretilmesi yer almaktadır. Bu bağlamda sanat eğitimi ile ortak paydada buluşmaktadır. Çünkü, sanat eğitiminin de özünde hoşgörü, özgür düşünce ve tartışma yolu ile tasarımların gerçekleştirilmesi yatar.

Türkiye’de seçmeli sanat dersi olan, sanat etkinlikleri dersinin çoğunlukla grup içerisinde gerçekleşen çalışmalardan oluştuğu dolayısı ile çalışmaların grubun vereceği tepkilere göre şekillenip geliştiği ve sonuçlandığı üzerinde durulurken, grubun birbiriyle kaynaşabilmesi için tanışma, uyum ve güven çalışmalarına öncelik verilmesinin demokratik bir ortamın oluşturulmasının önemi üzerinde durulmaktadır. Bu bağlamda, öğretmen oluşturulan küçük ya da büyük gruplardaki tüm katılımcıların kendilerini ifade etmelerine olanaklar sağlamalı, katılımcılar arasında ön plana çıkmaya çalışan veya çok geri planda kalanlara dikkat etmeli, bütün katılımcıların demokratik olarak katılımına özen göstermelidir.

Sonuç olarak, demokraside bireyin özgürlüğü başkalarını hakları ile sınırlı olduğu söylenebilir. Bu nedenle, davranış ve yaşayış ile ilgili kararlar tümüyle bağımsız değildir. Demokrasi, uygun toplumsal koşul ve atmosferlerde ancak hayat bulur. Bencil bireylerden meydana gelmiş bir toplumda yaşama ve gelişme olanağı bulamaz. Bu nedenden dolayı,

demokratik bilincin gelişmesinde, dersler ve uygulamalarda, çocukların okulda toplum veya grup sorunları üzerinde işbirliği içinde çalışmalarına, çoğunluğun isteklerine saygı göstermelerine, yeteneklerini grubun amaçları için kullanmalarına ve grubun bütünlüğü için kişisel çıkarlardan vazgeçmelerine bağlıdır (Alıcıgüzel,1975). Bu açıdan, görsel sanatlar dersi, öğrencinin, grup ve proje çalışmaları aracılığı ile bilgiyi yapılandırıp yaşayarak öğrenmesine olanak tanınması bakımından önem arz etmektedir. Görsel sanatlar dersinde gerçekleştirilecek olan uygulamalar; öğrencinin empatik becerilerinin işe koşulması, birbirlerinin yetenek ve düşüncesine saygının ön planda tutulması bakımından daha eğitsel hale getirilebilir.

KAYNAKÇA

- Ada, S., Baysal, Z.N. (2010). *Türk Eğitim Sistemi ve etkili okul yönetimi*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Bakır, K. (2011). *Demokratik eğitim John Dewey'in eğitim felsefesi üzerine*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Ballion, R. (1998). *La démocratie au lycée*. Paris: Esf Éditeur.
- Başaran, İ.E. (1978). *Eğitime giriş*. Ankara: Kadioğlu Matbaası.
- Bilen, M. (2006). *Plandan uygulamaya öğretim*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Bilgen, N. (1994). *Çağdaş ve demokratik eğitim*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Büyükkaragöz, S.ve Çivi, C. (1999). *Genel öğretim metotları*. İstanbul: Öz Eğitim Yayınları.
- Çayır, K. (2003). İnsan Hakları ve Demokrasi Kültürünün Geliştirilmesi: Ders Kitaplarının Yazımı. Ders Kitaplarında İnsan Hakları. *İnsan haklarına duyarlı ders kitapları* (ss.23-24). Nişantaşı: Tarih Vakfı Yayınları.
- Çeçen, A. (1995). *İnsan hakları. (2. Baskı)*. Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Dewey, J., (1961). *Philosophy of education*. New Jersey: Littlefield, Adams&Co.
- Doğan, İ. (2001). *Modern toplumda vatandaşlık demokrasi ve insan hakları. (3.baskı)*. Ankara: PegemA Yayıncılık.
- Erbay, E. ve Tuncay, T. (2010) . İnsan hakları eğitimi: güçlendirme yaklaşımı temelinde bir değerlendirme. *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, 1 (3), 147-162.
- Erdem, A. R. (2006). Türkiye'nin önemli sorunlarından biri yetiştirdiği insan tipi: demokrasi eğitiminde öğretmenin rolü. *Üniversite ve Toplum Online Dergi*, 6 (4). <http://www.universite-toplum.org/text.php3?id=292>. Erişim Tarihi:20 Kasım 2011.
- Farrel, J.P. (1998). Democracy and education:who gets to speak and who is listened to? *Currirulum inquiry*. Volume 28 (1). 1-7. <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/0362-6784.00072/pdf>. Erişim tarihi: 11 Eylül 2012.
- Freeman, M. (2008). *İnsan hakları disiplinlerarası bir yaklaşım*. (Türkçesi: A. E. Koca, A. Topçubaşı). Ankara: Birleşik Yayınları.
- Görsel sanatlar dersi (1-8. sınıflar) öğretmen kılavuz kitabı*. (2009). T.C. Milli Eğitim Bakanlığı İlköğretim Genel Müdürlüğü. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Gülmez, M. (2001). *İnsan hakları ve demokrasi eğitimi*. Ankara: TODAİE Yayınları.
- Gündoğan, G., Günay, M. (2004), *İnsan hakları ve eğitimi*. İzmir: İlya Yayınları.
- Hansotte, M. (2005). *Les intelligences citoyennes, comment se prend et s'invente la parole collective*. Bruxelles: Édition De Broeck Université.
- Kaldırım, E. (2005). İlköğretim 8. sınıf öğrencilerinin demokrasi algıları. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 25,(3),143-162.
- Kepenekçi, K. Y. (2000). *İnsan hakları eğitimi*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Kongar, E. (2008). *Demokrasi ve laiklik*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

- Milli eğitim temel kanunu*. T.C. Milli Eğitim Bakanlığı İlköğretim Genel Müdürlüğü. http://mevzuat.meb.gov.tr/html/temkanun_0/temelkanun_0.html. Erişim tarihi: 20.09.2017.
- Quentel, J.C., Charvin, F., Minguet, G., ve Samacher, R. (1995). *La psychologie et ses applications pratiques*. Paris: Le Livre De Poche.
- Rancière, J. (1995). *La mésestante, politique et philosophie*, Paris: Éditions Galilée, coll. La Philosophie En Effet.
- Sanat etkinlikleri dersi programı*, T.C. Milli Eğitim Bakanlığı İlköğretim Genel Müdürlüğü <http://ttkb.meb.gov.tr/program2.aspx>. Erişim tarihi: 16 Şubat 2017.
- Şimşek, A. (2000). *sınıfta demokrasi*. Ankara: Eğitim-Sen Yayınları.
- Tanilli, S. (2004). *Yaratıcı aklın sentezi. Felsefeye giriş*. İstanbul: Adam Yayınları.
- Tanilli, S. (2006). *İnsanlığı nasıl bir gelecek bekliyor?*. İstanbul: Alkım Kitabevi.
- Tezcan, M. (1996). *Eğitim sosyolojisi*. Ankara: Feryal Matbaası.
- Üste, R. B. (2007). Siyaset bilimi ve üniversite gençliği. Süleyman Demirel Üniversitesi *Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16, 201-220. Ankara: Nobel Yayın ve Dağıtım.
- Üstün, A. ve Yılmaz, M. (2008) . Üniversite öğrencilerinin aile içi demokrasi ile ilgili görüşlerinin cinsiyet ve anne-baba eğitim düzeyine göre değerlendirilmesi, *Ahi Evran Üniversitesi, Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 9 (2)77.
- Yeşilyaprak, B., (2004). Denetim Odağı. Kuzgun, Y., ve Deryakulu, D., A. Şimşek, J.B. Salı, M. Pişkin, F.H.Bıkmaz, B.E.Özyurt (Der.). *Eğitimde bireysel farklılıklar* . Ankara:Nobel Yayıncılık.